

OSMANLILARDAN ÖNCE RUMELİ'DE TÜRKLER (1305-1313)

Yusuf AYÖNÜ*

Özet

Osmanlıların 1352'de Çimpe kalesini ele geçirmesinden çok önce, bazı Anadolu beyliklerine ait silahlı kuvvetlerin defalarca Rumeli'ye geçtikleri bilinmektedir. Nitekim Katalan Askeri Birliği zamanında kalabalık sayıdaki bir Türk askeri kuvvetinin Anadolu'dan Avrupa'ya geçtiğini bilmekteyiz. 1305 yılında Katalanların ittifak teklifi üzerine yaklaşık 2000 kişilik bir Türk kuvveti, liderleri Halil idaresinde Rumeli'ye geçmiştir. Apros savaşının ardından kendilerine katılan bin kişilik Türkopol (Türkoğlu) birliği ile sayıları daha da artan Türkler, 1313 yılına kadar Bizans'ın Trakya ve Makedonya topraklarında faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: *Türkopol, Katalanlar, Halil, Melik, Rumeli, Bizans*

Abstract

The Turks in Rumelia before the Ottomans (1305-1313)

It is known that before the capture of the castle of Çimpe (Tzympe) by the Ottomans in 1352, the Anatolian Beyliks' troops had already passed onto Rumeli many times. Thus we know that a significant number of Turks passed to Europe from Anatolia in the time of Catalans. Under the command of Halil some 2000 Turks, cooperated with Catalan Company, passed to Gallipoli in 1305. Immediately after the Battle of Aprus, a thousand of Turcoples joined them. The activities of these Turkish bands in Thrace and Macedonia that were belonged to Byzantine Empire lasted until 1313.

Key Words: *Turcopole, Catalans, Halil, Melik, Rumelia, Byzantine*

Anadolu Türklerinin Rumeli'ye gerçek anlamda yerleşmeleri, Trakya'daki iç savaş sırasında Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa kumandasında kayınpederine gönderdiği yirmi bin kişilik yardıma¹ karşılık

* Araş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova-İZMİR.

¹ Doukas, 123-125.

Ioannes Kantekuzenos'un 1352'de Çimpe kalesini Osmanlılara vermesiyle başlar². 1354 yılında³ Süleyman Paşa'nın Gelibolu'yu zapt etmesinin ardından Türkler, Bolayır ve Tekirdağ'a kadar uzanan sahil bölgesine hâkim oldu⁴. Bununla birlikte Süleyman Paşa'nın bu seferinden önce Batı Anadolu beyliklerinin kuvvetlerinin defalarca Rumeli'ye geçtiklerini bilmekteyiz.

Aslında Anadolu kökenli Türklerin kalabalık halde Rumeli'ye ilk geçişleri XI. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Süleymanşah'ın desteği sayesinde 1078'de Bizans tahtına oturan Nikephoros Botaniates (1078-1080), daha sonra rakiplerine karşı iktidarını korumak için de yine Selçuklu yardımına başvurmuştu. 1077 Kasım'ında Edirne'ye girerek İmparatorluğunu ilan eden Nikephoros Bryennios, tahtı Botaniates'e kaptırmasına rağmen bu iddiasından vazgeçmemiş ve Peçenek Türkleriyle desteklediği ordusuyla Bizans'ın Balkanlardaki topraklarına tamamen hâkim olmuştu. Bu durum karşısında Botaniates, Aleksios Komnenos komutasındaki bir orduyu Bryennios üzerine gönderirken aynı zamanda "Bithynia'dan İznik'e kadar olan bölgenin hâkimi olan Türklerin reisi Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur'u" yardıma çağırdı. Bir kez daha Botaniates'e destek veren Süleymanşah'ın gönderdiği iki bin kişilik kuvvet Trakya'daki Kalavria savaşında Bryennios'un kuvvetleri karşısında bozulan Aleksios Komnenos idaresindeki Bizans ordusunun yardımına tam zamanında gelerek savaşın sonucunu değiştirmiş ve Bryennios'un esir edilmesini sağlamışlardı⁵.

Nikephoros Botaniates'in ardından Bizans tahtına geçen I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'da 1082 yılında Adriyatik kıyısındaki Draç'ı kuşatan Robert Guiskard'a karşı Selçuklulardan askerî destek aldığı gibi, ertesi yıl Tesalya'ya kadar ilerleyerek Yenişehir'i kuşatan Guiskard'ın oğlu Bohemund'a engel olmak içinde yine Süleymanşah'tan yardım talep etmişti. Onun bu isteği üzerine Süleymanşah'ın gönderdiği yedi bin kişilik kuvvet savaş sırasında büyük yararlılıklar göstererek Aleksios'un mücadeleyi kazanmasında önemli bir rol oynadı⁶. Görüldüğü üzere Anadolu Türklerini Avrupa'ya geçiren Bizans

² Uzunçarşılı 1961, 136, 156-157; İnalçık 2003, 15; İnalçık 1999, 118; Imber 1990, 24; Aktepe 1993, 317; Sevim 2002, 42-43.

³ Gelibolu'nun Osmanlılar tarafından ele geçiriliş tarihi hakkında bkz., Wittek 1951, 421-423; Arnakis 1952, 305-312; Charanis 1955, 113-117.

⁴ Uzunçarşılı 1961, 137, 157; Kurtoğlu 1938, 34-37; İnalçık 1965, 983; Emecen 1996, 1

⁵ Attaleiatés, 457-459, 475 vd.; Vryennios, 259, 265vd.; Türkçe terc. 102 vd.; Zónaras, 235-237; Alexiad, 12 vd.; Türkçe terc. 23 vd.; ayrıca bkz. Yımaç 1934, 64; Laurent 1988, 225; Cahen 1992, 35; Vryonis 1971, 106; Treadgold 1997, 610.

⁶ Alexiad, 126 vd.; Türkçe terc. 142 vd., 163 vd.; Yımaç 1934, 67; Kurat 1937, 227; Angold 1988, 112; Treadgold 1997, 615.

yönetiminin bizzat kendisidir. Ancak Selçukluların Bizans yönetiminin yardım talebi üzerine gönderdiği bu birlikler bölgede kalmayarak geri dönmüşlerdi.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya geçen Türklerin bölgede daha uzun süre kaldıklarına hatta bir kısmının geri dönmeyerek bölgede yerleştiklerine şahit olmaktayız. Bunun ilk örneğini 1263 yılında İmparator VIII. Mihail'in Akhaya Prenslığı'ni ortadan kaldırmak üzere, Ceneviz gemileri ile Monemvasya'ya gönderdiği orduda yer alan ücretli Türk askerleri oluşturmaktadır. Üç bin beş yüz kişiden oluşan bu Türk birliğinin başında Melik⁷ ve Salik adlı iki komutan bulunmaktaydı⁸. Mora'daki Bizans-Frank mücadelesinde Bizans'a hizmet eden bu Türk birliklerinin liderleri Melik ve Salik, 1264 yılı baharında altı aydır Bizans tarafından ücretlerinin ödenmemesine kızarak Frankların saflarına geçmişlerdi. Ücretli Türk askerlerinin düşman tarafına geçmesi ile Makriplagi savaşında Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğramış ve ele geçirilen toprakların büyük bir kısmı kaybedilmişti⁹. 1295 yılına kadar Mora'da kalan Melik daha sonra yurduna geri dönmüştür. Ancak onunla gelen Türklerden bazıları Mora'da kalmışlardır¹⁰.

Bu tarihten sonra da Anadolu'dan gelen Türk topluluklarının Bizans'ın Avrupa eyaletlerindeki maceraları devam etmiştir. Nitekim XIV. yüzyılın başında Çanakkale'den karşıya geçen Türk birlikleri yaklaşık on yıl boyunca Trakya ve Makedonya'da at koşturmuşlardı. Ancak bu sefer Türkler Bizans'a yardım etmek için değil tam tersine Bizans'a karşı Katalanlarla işbirliği yapmak için Rumeli'ye geçmişlerdi. Bu makalede Osmanlıların Çimpe kalesine yerleşmesinden yaklaşık yarım asır önce Katalan Askeri Birliği ile ittifak kuran Türk kuvvetlerinin Rumeli'deki faaliyetleri üzerinde duracağız.

1261'de başkentin yeniden İstanbul'a taşınmasının ardından Bizans yönetiminin değişen şartlar gereği tüm dikkatini batı yönündeki mücadelelere çevirmesi İmparatorluğun doğu sınırını savunmasız bırakmıştı. Bu sırada Moğol baskısından kaçan kalabalık Türkmen toplulukları geçimlerini sağlamak ve kendilerine yeni yaşam alanları açmak için sürekli olarak Bizans topraklarına akınlar düzenlemekteydi. Böylece Türkler kısa süre içinde yeniden Ege kıyılarına kadar ilerledi¹¹. Bu hızlı Türk yayılması karşısında çaresiz kalan

⁷ Burada adı geçen Melik, 1305'de emrindeki Türkopolerle Bizans tarafını terk ederek Katalanların safına geçen Melik ile aynı şahıs değildir.

⁸ Kayapınar 1999, 30-31

⁹ Nicol 1999, 50; Kayapınar 1999, 33

¹⁰ Kayapınar, 1999, 32.

¹¹ Vryonis 1971, 133 vd.; Wittek 1995, 44-46; Köprülü 1988, 42-45; Nicol 1999, 88-90; Treadgold 1997, 735 vd.; Arnakis 1964, 39-41.

Bizans yönetimi, XI. yüzyılda olduğu gibi Batı'dan ücretli asker alma yoluna gitti. Bu sefer Türklerle savaşmak üzere Katalan Askeri Birliği Bizans hizmetine girdi¹².

Katalanlar, 1304 yılında Batı Anadolu'da daha önce Bizans hâkimiyeti altında olan yerlerin çoğunu Türklerin elinden geri almayı başardı. Ancak Türklerle savaşmak üzere gelen bu birliğin çok geçmeden Bizans halkına da zarar vermeye başlaması Bizans yönetiminin tepkisine neden oldu¹³. Liderleri Roger de Flor'un 1305 Nisan'ında müşterek İmparator IX. Mikhail'in Edirne'deki sarayında öldürülmesine¹⁴ kızan Katalanlar, işgal ettikleri Gelibolu yarımadasını kendilerine üs haline getirerek civardaki bölgeleri talan etmeye başladı. Fakat 1305 Mayıs'ında donanmaları Cenevizliler tarafından imha edilince¹⁵ büyük güç kaybeden Katalanlar, daha önce savaştlıkları Türklerden yardım istemek zorunda kaldılar. Bizans'a karşı ittifak kurmak için karşı kıyıdağı Türklerle elçi gönderen Katalanların bu teklifi uygun görülünce ilk olarak beş yüz kişilik bir Türk piyade birliği gelmiş, daha sonra kısa süre içinde çok sayıda Türk Gelibolu'ya geçmişti¹⁶.

Yaklaşık iki bin kişiden oluşan¹⁷ bu kuvvetlerin başında Karesi Türklerinden¹⁸ Halil (Halil Ece¹⁹) adlı bir komutan bulunmaktaydı. Katalanların daveti üzerine Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Halil idaresindeki Türkler dışında XIV. yüzyılın başında Balkanlarda faaliyetlerde bulunan diğery bir Türk

¹² Katalan Askeri Birliği hakkında ayrıntılı bibliyografya için bkz. Tramontana 1962, 58-68.

¹³ Katalanların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Grêgoras, 227 vd; Pachymerees, 438, 444, 456, 462-464, 466, 468-470, 472, 474, 478, 482-484, 526; Muntaner, 494-503; Moncada, 30, 32 vd; ayrıca bkz., Laiou 1972, 143 vd.; Ersan 2005, 78-83; Öden 1994, 123-129; Carım 1965, 91 vd.; Baştav 1989, 18-19.

¹⁴ Grêgoras, 230; Pakhymeres, 574-576; Muntaner, 514-515; ayrıca bkz., Carım 1965, 99-101; Laioui 1980, 166; Hernandez 1974, 25-26; Ostrogorsky 1991, 455; Vasiliev 1976, 606; Nicol 1999, 141-142; Norwich 1996, 270-271.

¹⁵ Grêgoras, 233-234; ayrıca bkz., Nicol 1999, 141; Laiou 1980, 167.

¹⁶ Grêgoras, 234; ayrıca bkz., Carım 1965, 103-104.

¹⁷ Olayların çağdaş görgü tanığı Muntaner sekiz yüz atlı ve iki bin yaya ve ailelerinden oluşan Türklerin kendilerine katıldığını söylemektedir. Muntaner, 542-544; Ancak Grêgoras Katalanlar ile hareket eden Türklerin tamamının üç bin kişi olduğunu ve bunlardan bin yüz kişilik bölümünün Melik idaresinde geri kalanlarının ise Halil idaresinde olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Grêgoras, 252 Yine o, Katalanlardan ayrılan Türk kuvvetlerinin kendi aralarında da iki gruba ayrıldığından bahsederken Melik idaresindekilerin bin beş yüz, Halil idaresindekilerin ise bin sekiz yüz kişiden oluştuğunu ifade eder. Burada verdiği rakam da görüldüğü üzere üç bin civarındadır bkz., Grêgoras, 257.

¹⁸ Wittek 1952, 665.

¹⁹ Türk kaynaklarında Halil Ece şekline geçmektedir. Bkz., Wittek 1952, 651, 662-663.

topluluğu daha vardır. Bunlar Apros savaşının ardından Bizans saflarını terk ederek Katalanlara katılan Türkopollerdir.

Türkopoller (Türkoğulları) genel anlamda XI. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans ordusunda görev yapan Hıristiyanlaştırılmış Türk paralı askerlerine verilen isimdir²⁰. İlk Türk paralı askerî birliklerinin I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde oluşturuldukları ve bu birliklerin 1097 yılında Bizans ve Haçlı kuvvetlerinin Selçuklu başkenti İznik'i kuşatmaları sırasında görev yaptıkları bilinmektedir²¹. Yunanlı tarihçi Alexios G.C. Savvides, *Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoï sta Vyzantina kai sta Latinika Strateumata tês Anatolês* başlıklı makalesinde Tourkopouloi kelimesinin Bizans ordusundaki Türklerden oluşan askerî birlik için kullanıldığını ve bu birliğin XI. yüzyılın sonlarından başlayarak özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans ve Doğulu Frenk kuvvetlerinde paralı askerlik yapan Turan kökenli ve Müslüman iken Hıristiyanlaştırılmış Türklerden ve bunların Grek kadınlarla olan evliliklerinden doğan çocuklarından oluştuğunu ifade etmektedir²². Buradan da anlaşılacağı gibi Türkopoller Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Bizans'ın Balkanlardaki arazilerine gelen Peçenek, Uz ve Kuman Türklerinin soyundan değil doğrudan Selçuklu Türklerinin soyundan gelmektedir²³.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans ordusunun temel birliklerinden biri haline gelen Türkopoller, Selçuklu ve Türkmen kuvvetlerinin uyguladıkları savaş taktiklerini uygulamaktaydılar. Soydaşları gibi ok ve yay kullanma konusunda yetenekli olmaları onları Bizans ordusunda önemli kılıyordu²⁴. Başka bir ifadeyle Türkopoller, Bizans ordusunda ok, yay ve kargı gibi silahlar kullanan hafif süvari birlikleriydi²⁵.

Yine bu konu ile ilgili olarak bir başka Yunanlı tarihçi K. Amantos, *poulos* ve *itzes* soneklerinin Bizans birliklerindeki yabancı paralı askerleri tanımladığını ve zamanla Varangopoulos, Armenopoulos ve Frangopoulos gibi soyadlarının Grekçe'ye girdiğini söylemektedir. Amantos ayrıca daha sonraki dönemlerde zaman zaman Grekçe'de karşılaşılsa da Tourkopoulos teriminin geç Bizans dönemi boyunca Bizans ordusundaki en önemli paralı askerî sınıflardan

²⁰ Türkopoller hakkında genel bilgi için bkz., Amantos 1933, 325-326; Amantos 1955, 49, 78; Savvides 1988, 121-122; Savvides 1991, 287-296; Kalomenopoulos, 235.

²¹ Anna Komnena, 272; Türkçe terc., 328; Savvides 1991, 290; krş., Anzerlioğlu 2002, 224.

²² Savvides 1991, 288-289; Savvides 1988, 121-122.

²³ Savvides 1991, 289; Anzerlioğlu 2002, 224.

²⁴ Savvides 1991, 289.

²⁵ Zachariadou 1991, 2100.

birisini ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir²⁶. XI. ve XII. yüzyıllarda özellikle batı kaynaklarında geçen²⁷ Türkopoulos terimi, Bizans belgelerinde ilk olarak 1082 tarihli olan ve I. Aleksios Komnenos'un imzasını taşıyan bir belgede karşımıza çıkmaktadır²⁸. XI. ve XII. yüzyıl kaynaklarında tespit edilen Türkopollerin XIV. yüzyıl başındaki faaliyetlerini de dönemin kaynaklarından takip edebilmekteyiz. Bu dönem boyunca Türkopoller hakkında bilgi veren iki temel kaynak çağdaş Bizans tarihçileri Nikêforos Grêgoras ve Georgios Pakhymeres'in eserleridir.

1305 yılında Gelibolu'ya geçen Türkler ile birleşen Katalanların Trakya'daki yağma ve talan hareketlerinden bunalan Bizans yönetimi buna son vermek için harekete geçti. Ancak 10 Haziran 1305'te²⁹ Tekirdağ yakınındaki Apros (İncecik)'ta taraflar arasında meydana gelen savaşta Bizans ordusu neredeyse tamamen imha edildi³⁰. Bu mağlubiyetten birkaç gün sonra Bizans ordusunda görev yapan Türkopoller de Katalanların safına geçerek soydaşları Halil'in kuvvetlerine katılmışlardı³¹. Pakhymeres, Apros savaşının ardından Katalanlara katılmak üzere Gelibolu'ya giden Türkopolleri takip eden eş ve çocuklarının Alan paralı askerleri tarafından yakalanarak İmparatora gönderildiklerini ve İmparatorun da onları Türkopolleri yeniden kendi tarafına çekmek için kullandığını fakat bunda başarısız olduğunu ifade etmektedir³². Grêgoras'a göre bu Türkopoller 1262 yılında Bizans'a sığınan II. İzzeddin Keykavus'un peşinden Bizans'a gelen taraftarlarıdır. Bizans müellifi Selçuklu Sultanının Kırım'a kaçırılmasından sonra Hıristiyanlaştırılarak Bizans ordusunda görevlendirilen Türkopollerin daha sonra çocuklarının olmasıyla sayılarının arttığını söylemektedir³³. Pakhymeres ise sonradan

²⁶ Amantos 1933, 325-326.

²⁷ Mesela bkz., Anonim, 16; Fulcher of Charters, 83; Albertus Aquensis, 28, 52, 75.

²⁸ Savvides 1991, 290.

²⁹ Bizans ordusunun mağlup edildiği Apros'taki savaşın tarihi bazı araştırmacılar tarafından 1307 olarak gösterilmektedir. (bkz., Paul Wittek 1952, 663; Oikonomidis 1997, 174; Oysaki olaylar hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren Grêgoras'a göre savaşın tarihi 10 Haziran 1305'tir (Grêgoras, 235-236). Aynı şekilde olayların çağdaş görgü tanığı Muntaner de Melik'in Katalanlara 1305 yılında katıldığını ifade etmektedir (Muntaner, 531). Krş., Laiou 1980, 166-167; Treadgold 1997, 751; Burns 1954, 756.

³⁰ Grêgoras, 235-237; ayrıca bkz., Hernandez 1974, 30; Ostrogorsky 1991, 455; Norwich 1996, 271-272; Baştav 1989, 19.

³¹ Grêgoras, 237-238; ayrıca bkz., Carım 1965, 104.

³² Pakhymeres, 570-572, 626, 648-650.

³³ Grêgoras, 252; İslam ve diğer doğu kaynaklarına göre İmparator, II. İzzeddin Keykavus'u Meriç nehri ağzındaki Enez kalesine hapsedtikten (1262) sonra, Sultanın yanındaki ileri gelen beylerini Ayasofya'da Hıristiyanlığı kabule zorlamış ve buna uymayanları öldürtmüştü.

Hıristiyanlaştırılan bu Türkopollerin kısa süre önce Kuzey bölgelerinden geldiklerini³⁴, liderleri olan Melik'in (Melik Konstantinos) ise Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olduğunu ve vaftiz edilerek Hıristiyanlığı kabul ettiğini belirtmektedir³⁵.

Melik idaresindeki bu bin kişilik Türkopol birliğinin kendilerine katılmasıyla daha da cesaretlenen Katalanlar müttefikleri Türklerle birlikte iki yıl boyunca *Marôneia* (Gümölcine'nin güneyinde küçük bir kasaba), *Rodop* ve *Vizii* (Vize)'ye kadar tüm sahil bölgelerini ve iç kesimleri yağmalayarak çok miktarda ganimet elde ettiler(1305-1306)³⁶. Ardından kalıcı olarak yerleşebilecekleri bir yer buluncaya kadar önlerine çıkan her yeri yağmalayarak ilerleyişlerini sürdüren Türkler ve Katalanlar, Rodop dağlarını aşarak sahil bölgelerine kadar uzanmışlardı. 1307 yılı Sonbaharında kış için gerekli olan erzakı temin etmek amacıyla Makedonya'ya girerek bölgedeki şehirleri yağmaladıktan sonra *Kassandraia*'da kamp kurdular. Kışı burada geçirdikten sonra 1308 yılı ilkbaharında yeniden Makedonya'ya doğru hareket ettiler. Şimdiki hedefleri zengin ve büyük bir şehir olan Selanik idi. Selanik'i aldıkları takdirde Makedonya'nın diğer şehirlerini ele geçirmeleri için önlerinde hiçbir engel kalmayacaktı. Üstelik İmparatoriçe Maria ve İrene'nin de o sırada Selanik'te olduğunu öğrenmişlerdi³⁷. Ancak onların niyetini anlayan İmparator, *Hristoupolis* (Kavala)'e gelerek, şehrin yanındaki dağlardan deniz kıyısına kadar uzanan büyük bir duvar inşa ettirdi. Böylece Makedonya ve Trakya arasındaki bağlantıyı kesmeyi düşünüyordu. İlkbahar geldiğinde *Kassandraia*'dan ayrılan Türkler ve Katalanlar Selanik önlerine geldiler. Müttefik kuvvetlerin bir kısmı burada kalırken diğerleri civardaki bölgeleri yağmalamaya gitti. Ancak etrafta yerleşim olmadığından bir şey elde edemediler ve tekrar Trakya'ya dönmeye karar verdiler. Ancak ele geçirdikleri bir esirden İmparatorun *Hristoupolis*'te inşa ettirdiği duvarı öğrenince çok şaşırılmışlar ve Tesalya taraflarına doğru yönelmişlerdi³⁸. Bu arada Türkler ve Katalanlar arasında yavaş yavaş sürtüşmeler başlayınca Melik ve Halil Katalanların lideri ile görüşmüş ve bu görüşme sonucunda birbirlerinden

Bkz. İbn Bibî, 638-639; Türkçe terc., 161; Aksarayî, 75; Türkçe terc., 56-57; Abu'l-Farac, 585.

³⁴ Pakhymeres, 626.

³⁵ Pakhymeres, 674; II. İzzeddin Keykavus'un soyundan gelenlerin uzun bir süre Bizans hizmetinde kaldıkları bilinmektedir. Bkz., Laurent 1956, s.349-368; Zachariadou 1964/65, 62-74.

³⁶ Grêgoras, 249; Laiou 1980, 167; Wittek 1952, 663.

³⁷ Grêgoras, 249-250.

³⁸ Grêgoras, 250-251; krş., Hernandez 1974, 38.

ayrılma kararı almışlardı³⁹. Böylece o zamana kadar toplanan tüm ganimetleri aralarında paylaşan taraflar birbirlerinden ayrıldılar (1309)⁴⁰. Bundan sonra Katalanlar Tesalya'ya doğru ilerlerken⁴¹ Türkler Trakya'daki faaliyetlerini sürdürdüler. Katalanlardan ayrılan Türkler kendi aralarında da iki gruba ayrıldılar. Bin süvari ve beş yüz piyadeden oluşan Melik idaresindeki birinci grup, Anadolu'ya gitmek üzere harekete geçen diğer soydaşlarının aksine kendilerini davet eden Sırp kralı Stephan Uroş II. Milutin'in (1282-1321) hizmetine girdiler⁴². Sırp kralı, yanına gelen Türkopollerin savaş zamanında ya da gerekli başka durumlarda kendilerine geri verilmek üzere silahlarını ve atlarını teslim etmelerini şart koştu⁴³. Melik ve adamları bunu kabul etmişlerse de bu düzenleme pek uygulanamamış ve çok geçmeden Milutin ile girdikleri çatışmada mağlup olan bu Türkopoller Sırp kralı tarafından ülkenin çeşitli bölgelerine dağıtılmışlardı⁴⁴.

Halil idaresindeki ikinci grup ise bin üç yüz süvari ve sekiz yüz piyadeden oluşmaktaydı. Emrindeki bu kuvvetlerle Makedonya'ya gelen Halil, Bizans İmparatoru ile temasa geçti. Halil, İmparator'dan Anadolu'ya geçmelerine izin verilmesini, adamlarının ve ele geçirdikleri tüm ganimetlerin Bizans gemileriyle Çanakkale boğazından karşıya taşınmasını istiyordu. Onun bu teklifi olumlu karşılandı. Zira İmparator, Trakya ve Makedonya bölgelerini yağmalayan Türklerin Rumeli'de kaldıkları sürece yeni sorunlar oluşturacaklarını bildiğinden onların vakit kaybedilmeden Anadolu'ya geçirilmelerini istiyordu⁴⁵. İmparator, Senahêreim adlı komutanının idaresinde üç bin kişilik bir birliği Halil idaresindeki Türkleri Makedonya'dan Trakya'ya oradan da Çanakkale'ye getirmekle görevlendirdi. Çanakkale'ye ulaştıklarında Halil ve adamlarının Trakya'daki Bizans arazilerinden ele geçirdikleri çok miktarda ganimeti gören Bizans askerleri, Türklerin Bizans ahalisinden aldıkları bu ganimetlerle birlikte ülkelerine dönmelerine izin vermelerinin doğru

³⁹ Grêgoras, 252; Pakhymeres, 708-710.

⁴⁰ Grêgoras (Grêgoras, 252) Türkler ile Katalanların 1309 yılında Katalanların Tesalya'ya gitmesinden önce ayrıldıklarını yazarken Muntaner, (Muntaner, 578) ve Marino Sanudo (bkz., David Jacoby 1974, 230-234) Türkler ve Katalanların yollarının 1311'de ayrıldığını ifade etmektedirler; Krş., Oikonomidis 1997, 175-176.

⁴¹ Katalanların bundan sonraki faaliyetleri için bkz., Setton 1948.

⁴² Grêgoras'a göre (Grêgoras, 257) Daha önce İmparatora ettikleri bağlılık cyeminine aykırı bir şekilde düşman tarafına geçen Melik ve taraftarları Bizans İmparatorunun kendilerini affetmeyeceğini düşündükleri için böyle bir yol seçmişlerdi. Ayrıca bkz., Carım 1965, 117-118.

⁴³ Grêgoras, 257-258.

⁴⁴ Oikonomidis 1997, 176.

⁴⁵ Grêgoras, 258; ayrıca bkz., Öden 1999, 27.

olmayacağına karar verdiler. Bu amaçla İmparatorun emrine aykırı olarak boğazı geçmeleri için onlara gemi vermeyen Bizanslılar, gece olduğunda Türklere ani bir saldırı düzenlemek için hazırlık yapmaya başladılar. Ancak Bizanslıların niyetini anlayan Türkler, oradan ayrılarak kendilerini daha rahat savunabilecekleri civardaki bir kaleye yerleşmişlerdi. Bu gelişme üzerine planları suya düşen Bizans kuvvetleri olup biteni İmparatora bildirmek üzere Türklere uzak bir yerde karargâh kurdu. Bizanslılar bu şekilde zaman kaybederken Halil, Anadolu'daki soydaşlarına haber göndererek onlardan yardım istemiş ve bu arada çevredeki bölgelere akınlar düzenlemeye devam etmişti⁴⁶.

Gelişmeleri öğrenen IX. Mikhail daha fazla zaman kaybetmeden harekete geçti⁴⁷. Sayı ve teçhizat bakımından Türklere üstün olan Bizans ordusu, galibiyetten emin bir şekilde Türklere üzerine ilerlemekteydi. Ancak taraflar arasında meydana gelen savaşta Bizanslılar ağır bir yenilgiye uğradı. Hatta savaş sırasında IX. Mikhail'in İmparatorluk tacı da Türklere eline geçmiş ve Grêgoras'ın ifadesine göre bu tacı kafasına takan Halil İmparatorlarla alay eden sözler söylemişti⁴⁸.

Bu galibiyetin ardından Halil idaresindeki Türkler birkaç yıl boyunca Trakya'da karşılıklı hiçbir güç çıkmadan rahatça hareket ettiler. Grêgoras bu yenilgiden sonra Trakya'daki durumu şu cümleyle ifade etmektedir: *"Trakya'daki ahali hemen hemen iki yıldan fazla bir süre (1311-1312) şehirlerden tarlalarını ekip biçmek için dahi dışarı çıkamadı"*⁴⁹. Bu durum başkentte büyük huzursuzluk yaratsa da Bizans yönetimi gerekeni yapacak askerî ve maddî güce sahip olmadığından uzun süre olup bitenleri seyretmekle yetindi. Durumun her geçen gün daha da kötüye gittiğini anlayan II. Andronikos Palaiologos (1282-1328), son bir hamle yaptı. Damadı olan Sırp kralından kendisine yardımcı kuvvetler göndermesini isteyen İmparator aynı zamanda akrabalarından Filês Palaiologos'un idaresinde bir orduyu Türkler üzerine göndermeye karar verdi. Sefer için hazırlık yapan Filês Palaiologos, bu sırada düşmanın durumunun ne olduğunu öğrenip ona göre hareket etmek amacıyla Türklere karargâhına casus yollamıştı. Çok geçmeden Halil'in birkaç gün önce bin iki yüz piyade ve iki yüz kişilik bir süvari birliği ile *Vizii* taraflarına akın düzenlediği haberi geldi. Bu haber üzerine Halil ve adamlarını ele geçirdikleri

⁴⁶ Grêgoras, 258-259.

⁴⁷ Grêgoras (Grêgoras, 259) Bizans ordusunda yalnızca askerlerin değil Türklere akınlarından bunalan etrafta yaşayan ahalinin de bulunduğunu ifade etmektedir.

⁴⁸ Grêgoras, 259-261; ayrıca bkz., Başta 1989, 20; Öden 1999, 28.

⁴⁹ Grêgoras, 265.

ganimetlerle karargâhlarına dönmeden önce yakalamak isteyen Bizans komutanı, vakit kaybetmeden yola çıktı. İstanbul'dan ayrıldıktan sonraki üçüncü gün yerel halkın *Ksêrogypto* dediği nehrin kıyısına gelen Bizans kuvvetleri, düşmanı burada karşılamak üzere karargâh kurdu. İki gün sonra Bizans gözcüleri Halil komutasındaki Türklerin ele geçirdikleri çok miktarda ganimet ve esirlerle birlikte gelmekte olduğunu bildirdi. Gerçekten de ertesi gün güneş doğarken Türkler Bizans askerlerinin kamp kurduğu bölgeye gelmişlerdi⁵⁰. Bizans kuvvetlerini aniden karşısında gören Halil, bütün ganimetleri ve esirleri daire şekline getirdiği arabaların ortasına koydurdu⁵¹. Bundan sonra taraflar arasında başlayan şiddetli çarpışmada başlangıçta bozulan Bizans kuvvetleri daha sonra toparlanarak üstünlüğü ele geçirdi. Ağır kayıplar veren Türk kuvvetleri savaşı kaybedeceklerini anlayınca Gelibolu'daki karargâhlarına ulaşmak üzere yarımadaya doğru çekildiler. Ancak bu davranış onların dar bir alanda sıkışmalarına sebep oldu. Bu sırada Bizans İmparatoru da üç sıra kürekli beş gemiden oluşan bir filoyu Çanakkale boğazında devriye gezip karşı kıyıda Halil'e yardım gelmesini engellemesi için bölgeye göndermişti. Sırp kralının gönderdiği iki bin kişilik süvari birliğinin de gelmesiyle Türkler için durum iyice kötüleşti. Ayrıca bu sırada Bizanslılar tarafından çağırılmamalarına rağmen Cenevizlilerin üç sıra kürekli sekiz gemi ve kuşatma aletleri ile birlikte gelmeleri Halil idaresindeki bu küçük Türk birliğinin felaketi oldu⁵².

Gelibolu'da çekildikleri müstahkem mevki de⁵³ Türkleri kuşatan Bizans, Sırp ve Ceneviz kuvvetleri kurdukları mancınıklarla gece gündüz aralıksız olarak üzerlerine taş atmaya başladılar. Bu şartlar altında tek çıkar yolun geceleyin yapılacak ani bir huruç hareketi ile kuşatmayı yarmak olduğunu düşünen Halil, gece olduğunda kuşatmanın en zayıf yeri olarak düşündüğü Bizans birliklerinin olduğu tarafa bir saldırı düzenledi. Ancak Bizans kuvvetlerini yarmayı başaramadı. Bu başarısız girişimin ardından bir seferde Sırp birliklerinin olduğu taraftan kuşatmayı yarmayı deneyen Halil'in ikinci girişimi de başarısız oldu⁵⁴. Tüm ümitlerini kaybeden Türkler, son çare olarak Cenevizlilere sığınmaya karar verdiler. Çünkü Cenevizlilerle daha önce

⁵⁰ Grêgoras, 267-268.

⁵¹ Grêgoras, (Grêgoras, 268) esir ve ganimetleri güvence altına alan Türklerin daha sonra başlarından aşağı toprak serptiklerini, ellerini göğe kaldırdıklarını ve sonra savaşmak için silahlarına sarıldıklarını yazmaktadır.

⁵² Grêgoras, 268-269.

⁵³ Oikonomidis (Oikonomidis 1997, 179) Türklerin kuşatılıp daha sonra katledildikleri bu yerin bu günkü Cumalıköyü olduğunu belirtmektedir.

⁵⁴ Grêgoras, 270.

aralarında herhangi bir çatışma olmadığından kendilerine zarar vermeyeceklerini düşünüyorlardı. Böylece silahlarını bırakan Türkler, sahip oldukları her şeyi alarak gizlice Ceneviz gemilerine binmek üzere kaleden çıktılar. Ancak o gece ay olmadığından zifiri bir karanlık vardı. Bu sebeple Türklerin çoğu Ceneviz gemileri yerine yanlışlıkla Bizans gemilerine bindi. Grêgoras'ın ifadesiyle *Dumandan kaçmak isterken ateşin içine düşmüşlerdi*⁵⁵. Türklerin ellerinden tüm mallarını alan Bizanslılar daha sonra hepsini merhametsizce katlettiler. Cenevizliler ise kendilerine sığınan Türklerin hepsini öldürmedi. Yalnızca Bizanslıların haberdar olup kendilerinden hak talep etmemeleri için en fazla ganimete sahip olanları öldürerek mallarına el koydular. Geri kalanları ise hapsedtiler. Daha sonra hapsedtikleri bu Türklerden bir kısmını İmparatora gönderirken bir kısmını ise köle olarak kendileri alıkoymuşlardı (1313)⁵⁶. Böylece Halil ve adamlarının 1305 yılında başlayan sekiz yıllık Rumeli maceraları büyük bir felakete sonuçlandı. Türklerin başına gelenler hakkında ayrıntılı bilgiler veren Gregoras, Halil'in akıbeti konusunda suskun kalmaktadır. Bizans tarihçisi Halil'in öldürüldüğü ya da esir edildiği konusunda bir malumat vermemektedir.

Sonuç olarak Osmanlıların 1352 yılında Çimpe kalesine yerleşmesinden önce Türkler Bizans kontrolündeki Rumeli'ye defalarca geçmiştir. Az sayıdaki kuvvetlerin düzenlediği bu akınlar sonucunda Rumeli'de kalıcı olarak yerleşme olmasa da bu akınlar daha sonraki Osmanlı fetihlerine zemin hazırlamaları açısından oldukça önemlidir. Gerçekten de Osmanlılar Rumeli'ye geçişleri ve bölgedeki fetihleri sırasında daha önce karşı kıyıya geçen bu Türk gazilerinin tecrübelerinden faydalanmışlardır. Nitekim Orhan Beyin oğlu Süleyman Paşa'ya Gelibolu'ya nasıl geçeceğini anlatan da yine bir Karesi Türkü olan Yakup Ece Beydir⁵⁷. Osmanlılar da daha önce Selçuklu Türklerinin kendilerinden önce Anadolu'ya gelen soydaşlarının tecrübelerinden yararlandığı gibi daha önce Rumeli'ye geçen Türklerin tecrübelerinden yararlanmışlardır.

⁵⁵ Grêgoras, 271.

⁵⁶ Grêgoras, 270-271; ayrıca bkz., Carım 1965, 118-119.

⁵⁷ Wittek 1952, 666.

BİBLİYOGRAFYA

A- Tarihi Kaynaklar

- Abu'l-Farac Abu'l-Farac İbnü'l-İbri (G. Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1999.
- Aksarayî Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Anna Komnena Anna Komnena, *Alexiad*, İngilizce çev., Elizabeth A. S. Dawes, London 1967; Türkçe çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Attaleiatês, Mikhaël Attaleiatês, *Historia*, yay., İöannês D. Polemês, Atina 1997.
- Anonim Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, ed. ve İngilizce terc. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jarusalem*, London 1962.
- Aquensis Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitonae Ecclesiae*, Alm. Terc., H. Herefe, *Geshichte des ersten Kreuzzoges*, I, Jena 1923
-
- Doukas Mikhail Doukas, *VizatinoTourkikê Historia*, yay., Vrasidas Karalis, Atina 1997.
- Grêgoras Nikêforos Grêgoras, *Rômaikê Historia*, C.I, (1204-1341), Modern Yunanca'ya aktaran Dêmêtrês Moshos, Atina 1997.
- İbn Bibi İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Tıpkı basım) Hazırlayan A. Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I, Ankara 1996

Osmanlılardan Önce Rumelide Türkler (1305-1313)

- Moncada Francisco de Moncada, *The Catalan Chronicle of Francisco Moncada*, İng., terc., Frances Hernández, ed. John M. Sharp, Texas 1975.
- Muntaner *Chronicle of Muntaner*, C. II, London 1921, The Hakluyt Society
- Fulcher of Charters Fulcher of Charters, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, İng. Ter., Frances Rita Ryan, Knoxville 1969.
- Pakhymeres Georgios Pakhymeres, *Relations Historiques*, C. IV, neşr ve Fransızca terc., Albert Failler, Paris 1999.
- Vryennios Nikêforos Vryennios, *Ylê Istorias*, Dêmêtrês Tsoungkarakês-Despoina Tsoungklidou, Atina 1996, Türkçe terc., O. Kazanlı, *Tarihi Hatıralar*, (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha)
- Zônaras Iôannês Zônaras, *Epitomê Istorion*, C. III, yay., Iordanês Grêgoriadês, Atina 1999.

B- Araştırma Eserleri

- Aktepe 1993 Münir Aktepe “Çimbi”, *TDİAV*, 8, İstanbul, s.317-318
- Amantos 1933 K. I. Amantos, “Tourkopoloï”, *Ellênika*, 6, 325-326.
- Amantos 1955 K. I. Amantos, *Skheseis Hellênôn kai Tourkôn apo tou Endekatou Aiônos mekhri tou 1821*, C.I, Atina.
- Angold 1988 Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1081*, New York.
- Anzerlioğlu 2002 Yonca Anzerlioğlu, “Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı”, *Türkler*, Ankara, s.218-232.
- Arnakis 1952 George G. Arnakis, “Gregory Palamas, The Χιόνες, and the Fall of Gallipoli”, *Byzantion*, XXI, s.305-312.

- Arnakis 1964 George G. Arnakis, "Byzantium's Anatolian Provinces during the Reign of Michael Palaeologus", *Actes du XIIe Congrès International D'Études Byzantines*, Ochride 10-16 Septembre 1961, II, Beograd, s. 37-44.
- Baştav 1989 Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461)*, Ankara.
- λ Burns 1954 R. Ignatius Burns, "The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311", *Speculum*, XXIX, s.751-771.
- Cahen 1992 Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Türkçe terc. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara.
- Carım 1965 Fuad Carım, *Tarihin Türk'e Yüklediği Çetin Görev*, İstanbul.
- Charanis 1955 Peter Charanis "On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks", *Byzantinoslavica*, 16, s.113-117.
- λ Emecen 1996 Feridun Emecen, "Gelibolu", *TDVİA*, 14, İstanbul, s.1-6.
- Ersan 2005 Mehmet Ersan, "Katalanların Anadolu'daki Faaliyetleri: 1304", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu*, Bildiriler, 18-20 Ekim 2004, Balıkesir, s.76-84.
- λ Hernandez 1974 Frances Hernandez, "The Turks with the Grand Catalan Company, 1305-1312", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 2, s.25-45.
- Imber 1990 Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul.
- λ İnalçık 1965 Halil İnalçık, "Gelibolu", *ET²*, II, London, s.983-987.
- İnalçık 1999 Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Kronolojisi", *Osmanlı*, C.I, Ankara, s.118-132.

Osmanlılardan Önce Rumelide Türkler (1305-1313)

- İnalçık 2003 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 3. baskı, İstanbul.
- Jacoby 1974 David Jacoby, "Catalans, Turcs et Vénétiens en romanie (1305-1332): un Nouveau Témoignage de Marino Sanudo Torsello", *Studi Medievali*, XV/I, s.217-261.
- Kalomenopoulos N. Kalomenopoulos, "Tourkopouloi", *Megalê Ellênikê Egkyklopaideia*, C. 23, s.235.
- Kayapınar 1999 Levent Kayapınar, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara.
- Köprülü 1988 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara.
- Kurat 1937 Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul.
- ✶ Kurtoğlu 1938 Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, İstanbul.
- Laiou 1972 Angeliki Laiou, Constantinople and Latins, The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328), Cambridge, Mass.
- Laiou 1980 Angeliki Laiou, "To Vyzantio kai Hê Dysê", *Hê Historia tou Hellênikou Ethnous*, 9, Atina, s.166-183.
- Laurent 1988 J. Laurent, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", Türkçe terc. Y. Yücel, *Belleter*, C. LII/202, 219-226.
- Laurent 1956 V. Laurent, "Une Famille Turque au Service de Byzance les Mélikès", *Byzantinische Zeitschrift*, 49, s.349-368.
- ρ Nicol 1999 D. M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Türkçe terc., Bilge Umar, İstanbul.
- Norwich 1996 John Julius Norwich, *Byzantium The Decline and Fall*, New York: Knop.
- ⊥ Oikonomidis 1997 Nikolas Oikonomidis, "Avrupa'da Türkler (1305-1313) ve Küçük Asya'da Sırplar (1313)" *Osmanlı Beyliği*

(1300-1389), ed. E. Zachariadou, Türkçe terc., Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, İstanbul.

Ostrogorsky 1991 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe terc. Fikret İşiltan, 3. Baskı, Ankara.

Öden 1994 Zerrin Günal Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türklere Karşı Alan ve Katalanlar İle İttifakı", *İ.Ü.E.F.T.D.* sayı 35, 123-129.

Öden 1999 Zerrin Günal Öden, *Karasi Beyliği*, TTK. Yay., Ankara..

Savvides 1988 Alexios G. C. Savvides, "Tourkopouloi", *Megalê Genikê Egkyklopaideia*, YDRİA, C. 51, s.121-122.

Savvides 1991 Alexios G. C. Savvides "Ekkhristianismenoi Tourkofönoi Misthorofoi sta Vyzantina kai sta Latinika Strateumata tês Anatolês" *VyzantinoTourkika Meletêmata*, Atina, s.287-296.

Setton 1948 K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, Cambridge Mass.

Sevim 2002 Sezai Sevim, "Türklerin Rumeli'ye İlk Geçişleri ve İskan Faaliyetleri", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını*, Bildiriler, (26-28 Ekim 2001), Bursa, s. 41-49.

Tramontana 1962 Salvatore Tramontana, "Per la storia della "Compagnia Catalana" in Oriente", *Nuova Rivista Storica*, XLVI (46), fasc. 1, s.58-95.

Treadgold 1997 Warren Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, Stanford, California.

Uzunçarşılı 1961 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, 2. baskı, Ankara.

Vasiliev 1976 A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, II, Wisconsin.

Osmanlılardan Önce Rumelide Türkler (1305-1313)

- Vryonis 1971 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley.
- Wittek 1951 Paul Wittek, “Chroniques Χιόνες” *Byzantion*, XXI, 2. fasc., s.421-423.
- Wittek 1952 Paul Wittek, “Yazijioglu ‘Ali on the Christian Turks of Dobruca”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV, s.639-668.
- Wittek 1995 Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, Türkçe terc., Fatma Gül Berktaş, İstanbul.
- Yınanç 1934 Mülkrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi*, İstanbul
- Zachariadou 1964-65 Elizabeth Zachariadou, “Oi Khristianoï Apogonoï tou Izzeddin Kaikaous II stê Veroïa”, *Makedonika*, VI, s.62-74.
- Zachariadou 1991 Elizabeth Zachariadou, “Tourkopouloi”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. III, New York: Oxford University Press, s.2100.

